

ВИВЧЕННЯ МОВИ Й КУЛЬТУРИ ІДИШ В УКРАЇНСЬКІЙ АКАДЕМІЇ НАУК (1926–1949)

Восени 1926 р. в газетах з'явилося повідомлення, що, згідно з рішенням Наркомосу УСРР, у складі Всеукраїнської Академії наук відкрито нову кафедру – єврейської культури. Для ВУАН ця подія не була ані новою, ані, тим більш, приємною. Адже вже понад два роки вона марно намагалася запобігти появі нової кафедри у своїй структурі, вела з цього приводу активне листування з Наркомосом. На це були свої вагомі причини.

Статутом Академії 1918 р. передбачалося, що вона “...намагається поширювати, поглиблювати і розповсюджувати наукові дисципліни, а разом і збагачувати їх новими відкриттями на користь людськості; пособляє об'єднанню та організуванню наукової праці на Україні та допомагає витворенню дослідчих інститутів для всіх паростей людського знання, як найвища вкраїнська наукова національна установа Академія, визнаючи українську національну культуру з її оруддям – українською мовою, ставить собі на меті, окрім загальнонаукових завдань, виучувати сучасне й минуле України, української землі та народу”¹. Окремо наголошувалося, що свої внутрішні справи вона вирішує сама і не підлягає ніяким політичним впливам.

В умовах тоталітаризму установа з такою автономністю існувати не могла, й тиск з боку влади, починаючи з 1921 р., все посилювався на неї. Колективу вчених закидалися недостатня демократичність та те, що ВУАН не зовсім радянська установа. Намагалися переробити її статут. Уперше це було зроблено у 1921 р., але він так і не вводився в дію, а протягом усього 1925 р. знов обговорювалися численні варіанти нового статуту з метою “демократизації” академічного життя, одним із засобів якої стали намагання ввести до керівних органів ВУАН, до складу науковців осіб, на яких міг спиратися бюрократичний апарат Наркомосу. Одним з таких засобів було створення деяких науково-дослідних кафедр, зокрема кафедри єврейської культури.

Слід згадати, що у складі ВУАН ще з 1919 р. існувала Жидівська² історично-археографічна комісія (коротко – Гебраїстична) – найстаріша із сходознавчих комісій. Закладена групою єврейських істориків, вона користувалася підтримкою Д.І.Багалія й А.Ю.Кримського, який головував у ній, а її безпосереднім керівником був історик І.В.Галант. Комісія займалася пошуками та вивченням написаних гебраїською мовою матеріалів, що тою чи іншою мірою висвітлювали проблему єврейства в Україні. Комісією було зібрано велику колекцію стародруків і рукописів, опрацьовувався значний фонд документів. Але проблеми мови – ані ідиш, ані іврити – в Академії не вивчалися взагалі. Таким чином, постановка питання про створення відповідної установи була цілком логічною. Однак політичні реалії тих часів одразу ж призвели до викривлення змісту ідеї. Як вдало помітив В.Лукін, “...во второй половине 1920-х гг. усилилось противостояние новых еврейских “марксистских” научных

учреждений и старой “буржуазной академической науки”... Школа “пролетарской” еврейской науки, ориентированная главным образом на население провинции, язык “идиш”, изучение еврейского рабочего движения и допускавшая освещение социально-экономических вопросов еврейской истории в соответствии с последними идеологическими установками, имела два базовых центра – Еврейский отдел при Институте белорусской культуры, организованный в начале 1925 г., и кафедру еврейской культуры при Украинской АН, возникшую в 1926 г. ...Противостояние двух научных школ наблюдалось, впрочем, не в научной области, а в области идеологии, в той политике организации еврейской науки, которой на тот момент руководили евсекции ВКП/б/. Так, второй всесоюзный съезд еврейских культурных работников, происходивший в Харькове в апреле 1928 г., “постановил обратиться к Украинской АН о ликвидации так называемой комиссии Галанта, личный состав и работа которой проникнуты консервативным, националистическим духом”. Аналогичная резолюция была принята и по отношению к подобной “научной” еврейской комиссии, работающей в Ленинграде”.³

Це політичне протистояння яскраво відбилосся у доповідній записці, поданої до Наркомосу, яка стала поштовхом для організації кафедри: “Зріст культосвітньої роботи єврейською мовою на Україні за останнє п’ятиріччя, утворення цілої системи євустанов всіх типів в галузях Соцвиху, Профосу та Політосвіти, утворення на підставі нацполітики Радвлади цілої сітки сіль - та містечкових рад, судових камер, що працюють євмовою, поступове пристосування державних, професійних, кооперативних та інших громадських організацій для обслуговування єврейського населення рідною мовою - все це викликає стихійний зріст єврейської мови... Крім того, розвиток сітки єврейських культосвітніх установ вищого типу, де в програмі включено вивчення літератури та історії громадських течій серед євреїв, викликає необхідність науково-дослідчої роботи в галузях єврейської літератури, історії взагалі та на Україні зокрема.

Спроби науково-дослідчої роботи в вищезазначених галузях, особливо в галузі історії, що зроблені раніш, носять ідеалістичний, а часто і клерикальний характер, завдяки тому не можуть бути використовувані нами для радянських установ, які потребують витриманого марксистського підходу та освітлення... З початку світової війни наукова робота в зазначених галузях провадилась виключно за кордоном, де сконцентрувались значні маси кваліфікованих єврейських наукових сил.

В Берліні та Варшаві організований єврейський науковий інститут, що провадить тепер велику роботу.

Але робота цих вчених не може бути нами використана через те, що ідеологія їх цілком чужа для наших працюючих мас”.⁴

Протягом усього 1926 р. йшла організація нової кафедри й протягом усього періоду Академія робила опір тим спробам.⁵ Навіть і після відповідної постанови Наркомосу ВУАН клопоталася перед владою, щоб нова кафедра “вважалася не при Академії наук, а була переведена на загальне становище

всіх інших дослідних кафедр”.⁶

Але Президія Укрнауки у резолюції від 29/І 1927 р. затвердила доповідну записку та план роботи кафедри й визнала за доцільне залишити її при ВУАН.⁷

Отож, в Академії з’явилася кафедра, яка за концепцією під назвою “Мета та структура” має “на меті ведення єврейської науково-дослідчої роботи і підготовку єврейських наукових робітників... орієнтується на практичне життя, на велику соціалістичну будівельну роботу в країні.” “Єврейські робітничі маси, – декларувалося далі, – повинні набути їх рідною єврейською мовою все наукове, що цікавить їх як частину робітничих мас та всього Союзу.”⁸

Передбачалося, що кафедра матиме 3 секції: єврейської мови, письменства, історії. Але це тільки частина її роботи. Вона повинна була займатися також педагогічною і навіть “соціально-економічною” діяльністю, тобто ставила завдання втягнення єврейських мас у продуктивну роботу в галузях хліборобства, виробництва, профосвіти, поліпшення стану єврейських кустарів, оскільки організації “Комзет” й “Орг” виконували цю роботу практично, а теоретичної бази для неї не існувало.

З цього документа видно, що кафедра ставила перед собою суто просвітницькі завдання і тим ніяк не вписувалася в статут “Найвищої наукової інституції”. Однак робити на цьому наголос для ВУАН, від якої вимагалася “демократизація”, у той час було незручно. Серйозні сумніви викликала ідея праці лише мовою ідиш. Висловлюючись на підтримку нової кафедри, керівництво Академії й її Гебраїстична комісія стверджували, що “одним з головних засобів в цій боротьбі [з антисемітизмом. – Е.Ц.] повинно бути розповсюдження в масах правильних відомостей про минуле єврейського народу в нашій країні за часів царату... На Україні ці відомості можуть розповсюджуватися... українською мовою. Тому... проти ідеї самої Комісії, проти необхідності її існування заперечувати не можна... вона покликана, щоб вивчати та просувати наперед єврейську культуру єврейською мовою для єврейських мас [підкр. у тексті]. Які б не були праці кафедри, вони лишаються недоступними неєврейським масам і пройдуть поза них... У всіх європейських країнах історію євреїв вивчають не тільки єврейською мовою..., але... мовами більшості населення”.⁹ Нагадаємо, що в Академічному статуті надзвичайна вага приділялася саме мові дослідницької роботи.

Ще гостріше стояло питання наукових кадрів. Співробітників кафедри було призначено Наркомосом: в/о завідувача – Н.І.Штіфа, А.І.Слуцького – на керівника історичної секції, Н.Є. Ойслендера – літератури. Науковим співробітником затверджено Й.І.Ліберберга.

Навколо тих осіб точилася головна дискусія між ВУАН та владними структурами, оскільки планка якості дослідної роботи на той час стояла дуже високо й Академія піддавала серйозній науковій експертизі набуток кожного свого співробітника.

Нухим Іонович Штіф /1879–1933/ після закінчення у 1913 р. Демідівського юридичного ліцею /м.Ярославль/ займався журналістикою, досліджував історію ідиш, питання сіонізму в зв’язку з проблемою асиміляції.

Працював у Польщі, Литві. Перші друковані праці з'явилися з 1907 р. В 1918–1920 р. перебував у Києві, де намагався створити центр єврейської національної еліти. Тут перебував тоді цвіт єврейської інтелегенції, також було видано дві третини всіх книжок на ідиш, що вийшли за той час у Російській імперії.¹⁰ Пізніше це стало мотивацією його переїзду з Вільно до Києва на запрошення Центрального Євбюро.¹¹

На той час його науковий доробок становив декілька невеликих статей з історії єврейської мови на ідиш, надрукованих в єврейських вітчизняних та закордонних журналах, і стаття російською мовою у збірнику “Серп” /1907 р./ . Як зазначалося у висновку ВУАН, “вони належать до рецензій, бібліографічних заміток та коротеньких дослідів на окремі питання... Зазначені праці дають підставу для висновку, що т.Штіф виявив значний інтерес до питань літератури й філології новоеврейської мови і володіє в цій галузі достатніми відомостями. Комісія [йдеться про експертну комісію] гадає, що т. Штіф стане за корисного наукового співробітника для Науково-Дослідчої катедри єврейської культури.”¹²

Призначений на голову літературної секції Наум Євсевич Ойслендер /1893 р.н./ після закінчення Київської гімназії у 1911–1915 рр. навчався на медичному факультеті Берлінського університету. В 1911–1914 рр. досліджував єврейську літературу, багато подорожував у країнах Західної Європи та Близького Сходу, а з 1917 почав друкуватися в єврейській пресі Києва. До 1921 р. перебував лікарем у лавах Червоної Армії, потім працював лектором-інструктором Головного військово-санітарного управління в Москві. У 1921 р. відряджений до Центрального бюро єврейських секцій при Наркомосі. Член ЦК “Культур-Ліги, співробітничав з єврейськими літературними об'єднаннями й викладав історію єврейської літератури у театральному технікумі (Москва), був членом редакцій кількох журналів. Видав декілька збірок своїх віршів. На початку 20-х рр. працював в Інституті Білоруської культури, де був ученим секретарем єврейської літературної секції, а потім переїхав до Києва, де надрукував низку статей популярно-критичного та публіцистичного змісту. У працях “Головні течії реалізму в новоеврейській літературі (1919 р., ін.16°, стор. 150) й Wegein-Weg (1924, ін. 32°, 200 ст.) він дає літературно-критичні етюди до єврейської народної пісні, а також щодо нових представників новоеврейського краснописьменства – Абрамовича, Шолом-Алейхема, Перетца, Бергельсона та ін.

В цитованому вище академічному висновку про нього сказано, що “...Роботи т. Ойслендера свідчать, що він має науковий інтерес до галузі, яку опрацьовує, й може стати корисним науковим співробітником для Н-Д катедри єврейської культури після отбування аспірантського стажу”.¹³

Що до Авраама Ісаковича Слуцького /1876 р.н./, затвердженого т.в.о. керівника секцією історії, що працював завідуючим педагогічного технікуму і мав лише середню освіту, але з 1920 р. був членом КП /б/ У, академічна комісія висловилася категорично: “Його свого часу зараховано до складу членів секції наукових робітників у Києві по нульовій категорії по посаді при відсутності будь-яких наукових праць з його боку”.

“Надаючи особливу вагу розвитку катедри єврейської культури при ВУАН, Академія наук вважає, що єдиним достойним в науковому відношенні керівником катедри у нас на Україні може бути тільки т.Галант Ілля Володимирович, історик та археограф.”¹⁴

В тому ж документі зовсім нищівну характеристику подано кандидатурі Й.І.Ліберберга: “Комісія не знає ніяких його вчених праць і через це не може подати ніякого висновку щодо його здатності до наукової роботи”.

Йосип Ізраїлевич Ліберберг (1897–1938) – постать дуже характерна для тих часів. Після закінчення гімназії вступив на історично-філологічний факультет Київського університету, але не закінчив його й з 1917 р. поринув у громадсько-партійну роботу, був членом єврейських соціально-робочих партій. 1918 вступив до лав Червоної армії, був агітатором та лектором, з 1919 – редактором партійної преси в Бердичеві. Читав лекції з історії класової боротьби на Військово-політичних курсах і, нарешті, став штатним викладачем Вищих військово-політичних курсів при ЦК КПУ. З 1920 читав лекції з питань західної історії на Київських єврейських педагогічних курсах й у деяких вищих учбових закладах. З 1924 р. – завідувач кафедри історії революційного руху в Інституті народного господарства.

З середини 20-х рр. почав працювати у Харкові в Інституті марксизму та водночас у Києві керував комісією з національного питання науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму, очолюваною О.Ю.Гермайзе. Він був також і членом Єврейського бюро при ЦК КП(б)У.¹⁵ Ліберберг найбільш активно виступав проти існування в Академії Гебраїстичної комісії й сприяв запровадженню замість неї політизованої кафедри єврейської культури.

Дослідники біографії Ліберберга високо оцінюють його боротьбу проти асиміляції євреїв та намагання перетворити Інститут (йдеться про Державний єврейський академічний інститут, на який незабаром була перетворена кафедра) на Центр світового єврейства тощо. Однак цей напрям його діяльності виходить за межі даної статті. Тому тут мова піде лише про місце і роль кафедри, а згодом Інституту у суто науковій установі – ВУАН.

Вище вже згадувалося, що опір Академії результату не дав. Кафедру було остаточно затверджено в складі ВУАН у січні 1927 р. Відхилено й зауваження Академії щодо наукової некомпетентності призначених співробітників: “Маючи на увазі, що систематична науково-дослідна робота [щодо] сучасної єврейської культури почалась лише при Радянській владі і до цієї роботи не залишилось від минулого часу ні методів роботи, ні відповідних наукових діячів, вважати, що сучасний склад кафедри взагалі відповідає своєму призначенню і при сучасних умовах з’являється єдиним, що може перевести єврейську науково-дослідну роботу в тому напрямку, що відповідає метам, що поставлені перед кафедрою Наркомосом”.¹⁶

До цього слід додати, що разом з основними науковими співробітниками до останньої було виділено ще й кілька аспірантів.

Всі найважливіші документи кафедри – її концепцію, плани та структуру – розроблював Штіф. Вона мала поділитися на секції, а саме – філологічну, літературну, історичну й (в перспективі) соціально-економічну. Ще планувалося

створення бібліографічного інституту. Кожна секція мала надзвичайно широку програму своєї діяльності.

Наприклад, при філологічній секції передбачалося створити фонетичну лабораторію, етнографічний кабінет, низку постійних комісій (гебраїстики і гебраїстичного письменства, етнографічну, бібліографічну, комісію для складання академічного єврейського словника); крім постійних комісій, мали бути ще й тимчасові – для практичного російсько-єврейського словника, термінології та фразеології єврейських рад, окремо такі ж комісії для судових камер, для міліції й, нарешті, комісія з субкомісіями для різних виробничих і навчальних галузей (техніка, математика, природознавство тощо).¹⁷

Такими ж вузько розгалуженими планувалися постійні та тимчасові комісії літературної секції; тут були комісії старої єврейської літератури й нової (XIX ст.) з субкомісіями для академічних видань і для історії єврейської преси; для методологічних проблем письменської науки, були ще комісії по вивченню творчості Абрамовича, історії драми, окремо – історії старої єврейської поезії, історії старої єврейської книжки.

Історична секція повинна була створити історично-етнографічний музей, кабінет для вивчення історії революційного руху серед євреїв; комісії для вивчення економічної історії, окремо – соціально-політичної історії, історії культури та т.п. Ясно, що така кількість комісій не мала ніякого наукового забезпечення.

Ще більш претезійно виглядав план бібліографічного інституту при кафедрі, який мав складати бібліографію єврейської друкованої продукції, тобто вести поточну й систематичну реєстрацію останньої, збирати і вивчати стародруки, тощо. Укрнаука та Книжкова палата прийшли до висновку, що такий інститут може зватися “кабінетом”, або “секцією”, оскільки бібліографічна робота кафедри поєднується з роботою однойменної комісії ВУАН, і що як книжкову базу кафедра використовує в першу чергу книжкові збірки Всенародної бібліотеки України (ВБУ).¹⁸

Врешті-решт загальний план роботи кафедри був затверджений у дещо спрощеному вигляді із зменшеним числом комісій. Була навіть думка злити з нею й гебраїстичну історично-археографічну комісію, однак цю ідею здійснено не було.¹⁹ Штіфа це не зупинило. Кафедра надіслала у Білоруську книжкову палату повідомлення про організацію в її структурі Всесоюзного Єврейського бібліографічного центру з посиланням на постанову 3-ої наради книжкових палат у Харкові /1927/. Білоруська книжкова палата у відповідь акцентувала увагу на невідповідність “Всесоюзного центру” рангу кафедри, яка вимагала для себе обов’язковий примірник книжкової продукції. Вона вказувала, що його одержує ВБУ та що “организация такого “Всесоюзного центра” с целью библиографирования во всесоюзном масштабе книжной продукции на еврейском языке, помимо того, что вряд ли возможно без санкции какой-нибудь соответствующей общесоюзной инстанции, противоречит постановлению 3-го совещания книжных палат союзных республик в Харькове в 1927 г. ...Составление еврейской части этой библиографии [бібліографії народів СРСР - Е.Ц.] возложено как раз на Белорусскую книжную палату”.²⁰

Можна було б і не згадувати про цей казус, але він характеризує амбіційний характер нової установи. Звісно, це не зменшує значення великої організаторської праці, яку виконав Штіф. Треба також віддати належне й енергії та організаційному таланту Ліберберга, який за часів свого директорства заснував академічну бібліотеку, домігся постанови місцевої влади про передачу майбутньому Інституту книжок з усіх синагог, що закривалися або були закриті раніше. Він започаткував так званий “архів преси” й одержав можливість придбання всієї єврейської періодики з усіх країн на всіх мовах і без огляду на політичну спрямованість видань. 1930 р. Ліберберг добився передачі Інституту фольклорних матеріалів єврейського історико-етнографічного музею, що був заснований у Петрограді в 1912 р. Зокрема частку їх становили 430 фонографічних валиків із записами близько тисячі музичних номерів, з яких не менш як 30 % становили синогогальні співи.

Через кілька місяців роботи, в березні 1927 р. Штіф запропонував почати клопотання про перетворення кафедри на інститут.²¹ У травні того ж року на засіданні малої президії Укрнауки було визнано ту ідею передчасною.²² І тоді питання поставили на розгляд Євсекції ЦК КП/б/У, яка ухвалила “а) Считает необходимым выдвинуть т. Либерберга в качестве зав. кафедрой еврейской культуры... в) Придавая особое значение развитию работы социально-экономической секции, признать необходимым привлечь к этой секции подготовленных партийных т.т.”²³ Через деякий час кадрове питання було узгоджено: Штіф дав згоду на своє звільнення та привітав нового завідуючого кафедри.²⁴

Робота останньої почалася досить жваво. У першій половині 1927 р. нагромаджувалися матеріали для першої збірки “Дописів” (25 др. арк.), до якої ввійшли матеріали головним чином філологічні й літературознавчі, в тому числі розвідка Н. Ойсландера “Молодий Шолом Алейхем і його роман “Стемпеню”, Н. Штіфа “Вірші Іллі Левіта р. 1514”, М. Еріка (Вільно) “Професійні носії старої єврейської літератури” та ін.

Було розроблено план систематичних рефератів про творчість Шолом-Алейхема (Ойслендер, Штіф), проведено семінар з питань філології для вчителів Києва. Штіф прочитав на ньому курс єврейської стилістики, а лекції з історії єврейської літератури, зокрема про Абрамовича – Ойслендер.

Але головним набутком кафедри перших років її існування було видання журналу “Ді ідіше шпрах”, який почав виходити з березня 1927 р. Головним редактором, організатором й автором його був Штіф, а видавцями Кафедра єврейської культури при ВУАН і Центральне єврейське бюро при Наркомосі України. Часопис мав за мету допомогу у розвитку єврейської літературної мови та призначався для вчителів, робкорів, діячів політосвіти. Видання отримало прихильні відгуки в Польщі, Америці, Аргентині. У журналі багато публікацій самого Штіфа з питань словоутворення в єврейській мові, з проблем перекладу з інших мов і аналізу тогочасної мовної культури. Часопис виходив у 1927–1930 рр. (всього вийшло 7 випусків).

У журнальних розвідках та в монографічних працях – таких, як

“Хрестоматія єврейської літератури періоду Гаскалі” (1929) і “Стилістика мови ідиш” (1932) й ін., Штіф – людина свого часу – віддає перевагу “класовим” підходам та марксистським догмам, але, як вважає дослідник його творчості О.В.Заремба, він не був переконаний вульгаризатор, і як доказ цитує згадку про нього Черняка: “В 1931 році – переломному році у політичній орієнтації Штіфа – він сказав мені одного разу: “Читаючи мої статті (“Соціальна диференціація в ідиш”, “Про мовну роботу”, “Революція й реакція у мові”, можна подумати, що Штіф продався, або у кращому разі змінився. Став таким, як усі, що живуть за течією. Ні! Я роблю це не через свої шкурні інтереси, щоб евсекції давали на неї гроші. Подібну справу роблять такі науковці та літератори, як Павлов, Горький й інші!!!”²⁵

У липні 1928 р. кафедра звернулася до Укрнауки з клопотанням про організацію в Одесі її секції. Для цього тут були сприятливі умови: функціонував єдиний в Україні єврейський відділ ВІНО, існувала прекрасна академічна бібліотека, великі архівні фонди, Центральний музей єврейської культури. Одеську секцію було відкрито 8 грудня 1928 р., а керівництво нею доручено професору Одеського інституту народної освіти, члену ВКП(б) Мерзону.²⁶

За архівними свідченнями, до кінця 1929 р. співробітниками кафедри було підготовлено до друку багато матеріалів. Серед них монографії Ліберберга “Матеріали до історії єврейського суспільного руху в Києві (10 др. арк.), Ойслендера “Мендліс і Шолом-Алейхем”, “Проблема жанру у новій радянській літературі” (6 др. арк.), Штіфа “Про книгу Шмуля” (12 др. арк.), Слуцького “Історія єврейської освіти та виховання” (5 др. арк.), його ж “Історія робітника на Україні” (5 др. арк.), співробітника соціально-економічної секції Юдицького “Про житомирську рабінатську школу” (10 др. арк.), “Суспільний рух серед євреїв у XIX ст.” (8 др. арк.), Вінера “Про Шльому Отінгера” (10 др. арк.). Кафедра надрукувала також “Записки”, й 3 номери Бюлетеня.

Водночас йшла організаційна робота по перетворенню кафедри на інститут. Вище згадувалося, що спочатку Укрнаука вважала ідею цю передчасною, але скоро рішення було переглянуто. Колегія Наркомосу рішенням від 10/VI 1929р. ухвалила: “В зміну постанови Колегії з 22/V 1929р. перетворити кафедру єврейської культури при ВУАН на Інститут єврейської культури при ВУАН в 1929/30 рр.”²⁷ Проект Державного єврейського академічного інституту /ДЄАІ/ розроблявся головним чином Штіфом, який зазначав: “ДЄАІ є вища вчена установа для дослідження питань єврейської матеріальної та розумової культури, наукової розробки питань економічного та культурного будівництва Радянської влади серед єврейських мас, а також для підготовки як наукових сил для самостійної роботи у цих галузях, так і викладачів єврейських вузів та єврейських відділень загальних вузів”.²⁸ Як і кафедра, Інститут організаційно мав перебувати в складі Академії, але водночас підлягати Наркомосу. До його програми було включено розробку питань а) соціально-економічного життя єврейських працюючих мас (індустріалізація, колонізація тощо), б) єврейської мови (ідиш), в) літератури, г) історії, д) навчально-виховної роботи у загальному плані радянської педагогіки.

Структурно ДСАІ мав поділятися на відповідні секції, а також мати наукову бібліотеку, історико-етнографічний архів-музей та бібліографічний кабінет, а також низку комісій, лабораторій, кабінетів при кожному підрозділі. Інститут планував видавати періодичні наукові записки й неперіодичні видання, запровадити трирічну аспірантуру.²⁹

Для нової установи склалися сприятливі, на перший погляд, умови: вона користувалася прихильністю влади, добре фінансувалася, мала непогане приміщення (колишній особняк Шостакова по вул. К. Лібкнехта, 12), її штатний розпис збільшився майже на 100 осіб і т.п.

Все це дає підставу для тверджень, що початок 30-х рр. був досить сприятливий для розвитку єврейської науки.

Це твердження здається дуже суперечним. Не треба забувати, що в ті роки країна, її народ, її наука, зокрема ВУАН, переживали важкі часи. Руйнація господарства, голодомор, злиденність разом з політичним тиском позбавляли людей права на власну думку.

ДСАІ виконував політичну функцію й керований був партійним функціонером. Й. І. Ліберберг, який був директором Інституту та водночас головою історичної секції, бачив своє призначення в створенні “правильної” радянської науки і брав активну участь у “чистках”, які спотворювали академічне життя. М.М.Могілянський писав про них у листі до Н.Д.Полонської-Василенко: “...Никак не привыкну не расходовать душевных и нервных сил на реакцию на каждое чиханье, не волноваться непрекращающимся потокам изысканной брехни, бесстыдной и очевидной.

Ежедневно хожу на “чистку”. Разворачивается поучительная эпопея, но, право, скучно столько сил и времени... истрчивать на столь малополезное занятие, как выслушивание мелких дрызг таких “великанов” науки, как Либерберг, Кокошко, которые порой наивно признаются, что для занятий наукой... они не имели времени. Ну и занимались бы своими важными делами, м.б., и более важными (говорю серьезно), чем акад. наука, но зачем же они сидят в Академии и делают вид, что имеют отношение к науке?”³⁰

Керівник такого рівня не тільки не був у змозі керувати науковими дослідженнями, а тим більше не міг сформувані незалежні наукові напрями.

Найважливішим досягненням Інституту єврейської пролетарської культури (а саме під такою назвою фігурує він в багатьох документах) було створення великої книгозбірні, підвалини якої закладені були ще Гебраїстичною комісією (за деякими відомостями – більш як 60.000 томів), що містила в собі безцінну колекцію стародруків та рукописів.

Велика увага надавалася складанню підручників мови й граматики ідиш, термінологічних словників, хоча останні втратили значення після 1933 р., коли були ліквідовані єврейські райони, ради, школи. Однак актуальною і важливою ділянкою роботи залишалася створення російсько- та українсько-єврейських словників, яке потребувало фахівців-лінгвістів. Для цього встановлений був зв'язок з Інститутом мовознавства, співробітники якого брали участь у виправленні української частини словника, в конференціях з питань єврейської

мови. Після “чисток” зв’язок з філологами “зміцнів”, було навіть складено договір про соцзмагання.³¹

Літературна секція ІЄПК налагоджувала співробітництво з Науково-дослідним інститутом ім.Шевченка, зокрема брала участь у складанні книги “Шевченко”. З протоколу одного із спільних обговорень видання добре видно, що дослідження мало не науковий, а догматичний характер: обговорювали ідеологію великого поета, ставлення його до соціалізму й до релігії, його дрібнобуржуазні нахили тощо.³² І все ж таки в першій половині 30-х рр. у стінах Інституту були підготовлені підручники граматики ідиш, вийшли публікації з історії євреїв в Україні, про творчість Менделе Мойхер-Єфроїма, Шолом-Алейхема, І. Кіпніса, М. Данієля та ін.

У 1931 р. до Інституту на посаду наукового співробітника лінгвістичного відділу прийшов І.Г.Співак; кабінет музичного фольклору очолив М.Я.Береговський. Через декілька років їх праця вийде на перший план і започаткує суттєві зміни в роботі всієї установи.

1934 р. Й. І. Ліберберга було обрано на члена-кореспондента ВУАН та з нагоди перетворення Біробіджанського району на Єврейську автономну область у складі Далекосхідного краю призначено головою її облвиконкому. Він поїхав до Біробіджана, одержавши від Академії грошову премію й подяку за подолання в її стінах “націоналістичних елементів”. Але в 1936 р. його було викликано із звітом у ЦК ВКП(б). Тут же в Москві заарештовано як ворога народу, а 26 липня 1938 р. розстріляно.

А тим часом в Українській Академії наук задули нові вітри. У ЦК КП(б)У готувалася таємна постанова про її роботу. Йшлося там і про ІЄПК: “Исключительно слабо поставлена работа в области общественных наук. Академия совершенно не занимается историей Украины, экономикой и литературой. Институты истории материальной культуры, языкознания, еврейской культуры, демографии и статистики засорены чуждыми людьми, непригодными для научной работы. Основными причинами отставания институтов Академии являются – совершенно недостаточная работа по подготовке научных кадров и повышению их квалификации... Работы указанных институтов изобилуют явно националистическими извращениями...”³³

Слідом за цією постановою пройшла низка реорганізацій академічних інститутів, не говорячи вже про нову хвилю репресій, що їх супроводжувала. ІЄПК було ліквідовано, а замість нього створено Кабінет для вивчення єврейської радянської літератури, мови та фольклору із секціями лінгвістичною (І.Г.Співак), музичного фольклору (М. Я. Береговський), з 1940 р. почала діяти літературна секція (Т.П.Альтман). Виконуючим обов’язки директора призначено І.Г.Співака. Аспірантура й рада по захистах дисертацій, які функціонували в Інституті, були скасовані.

Ілля Григорович (Ель Гершкович) Співак (1890–1950) почав методичну, педагогічну діяльність у галузі мовознавства одразу після закінчення Глухівського вчительського інституту. З 1919 р. він займався організацією

шкільної освіти на Чернігівщині, у 1920–1927 р. читав мовознавство і методику викладання мови в середніх учбових закладах Києва, Одеси, Харкова, написав близько 20 підручників з граматики ідиш. У 1927–1930 рр. – професор в Одеському ІНО, у 1930–32 рр. – в Київському інституті профосвіти. У ті роки видав низку праць з методології та методики викладання єврейської мови. В 1931 р., брав участь у Всесвітній конференції з проблем єврейської літературної мови. Після смерті Штіфа очолив лінгвістичний відділ ІЄПК.

Очоливши Кабінет, Співак поглиблював ті напрями роботи, які закладені були кафедрою. Продовжувалося збирання рідкісних видань, придбано рукописи Шолом-Алейхема, Ошера Шварцмана, листування Штіфа, особисті фонди композиторів, етнографів. Суттєво позжавилася робота над словниками. Особисто Співак працював у галузі лексикології, лексикографії, заснував науковий збірник “Афи шпрахфронт.” Співробітники Кабінету досліджували мову й стиль Шолом-Алейхема (Співак, 1940), словотворчі процеси. (“Словесная новь”, 1938). Низку статей подав Лойцкер, наприклад, про мову Д.Гофштейна, про слов’янізми в творчості молодих прозаїків та ін. У 1940 р. літературна секція організувала сесії, присвячені творчості І.Переца, Шолом-Алейхема тощо. І. Г. Співак наближав працю Кабінету до справжньої наукової творчості.

Однак не можна забувати, що Кабінет почав діяти в умовах, коли політичні репресії у країні й зокрема в Академії наук досягли свого апогею, ідеологічні лещата не дозволяли навіть натякнути на якісь особисті думки. У попередні роки були знищені цілі верстви лінгвістів, філологів, істориків, літературознавців. Історико-порівняльний метод дослідження був визнаний буржуазним і ворожим. Заборонено також такий науковий напрям, як індоевропеїстика. Навпаки, дедалі ширшого розмаху набували “матеріалістичні” теорії М. Я. Марра, не говорячи вже про “єдино правильну” та обов’язкову методологію марксизму.

Співаку як керівнику установи треба було бути дуже обережним щодо кожного свого вислову. Це його непевне і дуже складне становище вдало змалював А.Ю.Кримський у листі-рекомендації до експертної комісії в справі вибору членів-кореспондентів у лютому 1939 р., коли Іллю Григоровича було висунуто Відділом суспільних наук Академії для балотування. Кримський писав: “...З наукового погляду це цілком прийнятний кандидат. Правда, поруч нього фігурують такі сильні кандидати-лінгвісти, як приміром видатний, дуже тямущий мовознавець і порівняльний філолог проф. М. Я.Калинович. Тільки ж на мою думку, коли т. Співак через обмежене число вакансій не перейде в члени-кореспонденти під час теперішньої виборчої кампанії, то однаково Академії наук доведеться обрати т. Співака в недалекому таки майбутньому часі... бо в тій ділянці філологічної науки, яку взяв собі для дослідів т.Співак, він має право вважатися за авторитет. Я не заплющую очей на те, що праці т. Співака... багато виграли б, коли б він придбав якнайширшу, якнайякуратнішу лінгвістичну вишколку в царинах загальної порівняльної філології в енциклопедичному дусі. Для цього дуже йому придалися б і широко взята

загальна германістика, і дуже близька знайомість із деталями історії германських діалектів. Поруч того сильно була б бажана – знайомість з методикою санскритології, що являється краєугольним каменем широкого вишколеного мовознавства. Придалися б ще й інші дисципліни світового діапазону... Історик єврейської мови-ідиш ще багато б виграв, коли б рівночасно почував себе науковим господарем і в історичній царині мов польської і руської і ще деяких, причетних до історії єврейства. Адже формування єврейської мови – ідиш відбувалося дуже складним конгломератним процесом. Мав би на це хтось мені одказати словами єврейського простонародного прислів'я, що володіти багатьма спеціальностями не все вигода ("Viel meluches - wenig bruches"). Таке міркування по, житейському, мало б рацію; але ж я маю на увазі бездоганно-наукову постанову такої солідної науки, якою повинна бути ідишистська філологія..." Далі Кримський відмічає, що зроблене Співаком, "закладає хороші підвалини для майбутнього; а ще – це данина вимогам часу – в його працях є бажання триматися мовної ідеології марксизму і принципів нового мовознавства М. Я. Марра".³⁴

Активним співробітником Кабінету був видатний дослідник єврейського фольклору Мойсей Якович Береговський (1892–1961 рр.). Фахову освіту він отримав у Київській (з 1915 р.) та Петроградській (1922–1924 рр.) консерваторіях, але не закінчив їх, за станом здоров'я. Працював учителем у школах і дитячих будинках Підмосков'я, а в 1928 р. на запрошення Ліберберга повернувся до Києва й почав працювати на кафедрі єврейської культури. Все своє життя він присвятив вивченню єврейського музичного фольклору.³⁵

Перші свої фонографічні записи він зробив у Києві, Білій Церкві, в Хмельницькій області у 1929 р. На початку 30-х рр. Береговський очолив відділ народної творчості, продовжуючи збирання фольклору. Цінні матеріали були опрацьовані ним у багатотомну антологію "Єврейський музичний фольклор" (т. і. вийшов 1934 р.), яка містить пісні різноманітної тематики. Вони супроводжуються багатьма посиланнями на вітчизняні та зарубіжні публікації й відзначаються високим рівнем коментування. В 1937 р. вийшов великий збірник єврейських народних пісень, схвально зустрінутий громадськістю.

Водночас Береговський займався вивченням історії єврейського народного театру, аналізу якого присвячений 5 том антології. У теоретичній частині він відстоює необхідність застосування порівняльного методу, наприклад, щодо з'ясування часу виникнення самостійного єврейського театру.

У 1940 р. Кабінету вдалося придбати фольклорний архів Кіссельгофа, в якому було багато синагогальних співів. Пізніше це стало одним з пунктів звинувачення Береговського у націоналізмі. Після появи відомих постанов з ідеологічних питань 1947–1948 рр. його звільнили з роботи в Кабінеті та у консерваторії, а невдовзі й заарештували разом з іншими співробітниками. На допитах він виявив неабияку силу духу і винним себе не визнав. Засуджений на 10 років виправно-трудових таборів, він не здавався й весь час вимагав перегляду справи. За нього клопоталися професори К. В.Квітка, В. А. Білий, І.Ф. Белза, а також М.Рильський, Д.Шостакович, аж поки нарешті 11/VI 1956 р. його було реабілітовано.³⁶

В роки війни Кабінет разом з архівом евакуйовано до Уфи, де він перебував на правах відділу у складі Інституту мови та літератури, який очолював П. Тичина. В ті часи співробітники старанно опрацьовували “Російсько-єврейський словник” і здали його до друку (50 др. арк.), продовжували вивчення різних аспектів творчості класиків єврейської літератури. Важливою ділянкою роботи стала також антифашистська публіцистика.

У 1946 р., коли Кабінет знов став окремою одиницею, в його складі були 3 відділи – літературознавства, мовознавства й народної творчості. У ньому, крім директора Співака, працювали літературознавці Ю. Б. Лойцкер – кандидат філологічних наук, учений секретар, співавтор низки підручників для єврейських шкіл, в яких проаналізував стиль та походження елементів мови письменників, проблеми художнього перекладу, М.Ю.Мижирницький – кандидат філологічних наук, літературний критик і літературознавець, член Спілки радянських письменників СРСР, А.М.Велєдницький – також член Спілки радянських письменників України, мав низку літературознавчих праць й опрацьовував кандидатську дисертацію; мовознавці – М.Н.Майданський – старший науковий співробітник, кандидат філологічних наук, розробляв питання синтаксису і методики єврейської та української мов, М. А. Шапіро – старший науковий співробітник, кандидат філологічних наук, мав наукові праці в галузі єврейської граматики й був одним з активних складачів російсько-єврейського словника. У відділі народної творчості, крім голови Береговського, працювали дослідник історії єврейської мови Р. Я. Лернер і І. М. Шайкіс.³⁷

З наведеного переліку видно, як виріс науковий рівень співробітників. Зокрема в 1944 р. докторську дисертацію за монографією “Новое словотворчество” захистив у МДУ Співак, Береговський – кандидатську дисертацію на тему “Єврейська народна інструментальна музика” в Московській консерваторії, Мижирницький – кандидатську по творчості Давида Бергмана у Відділенні суспільних наук АН СРСР. Захист кандидатської дисертації Велєдницького на тему “Єврейська класична реалістична драма” відбувся у 1947 р. в Інституті літератури ім. Шевченка. У 1946 р. поновив роботу в Кабінеті професор, літературознавець Н. Є. Ойслендер.

Нааявність сильного й працездатного колективу стала підставою для звернення І. Б. Співака до Президії АН УРСР у кінці 1947 р. Він писав: “По мотивам, давно уже утратившим своє значення,³⁸ научное учреждение, имеющее своей задачей разработку проблем еврейской культуры в системе АН УССР, при организации его еще в 1936 г. было наименовано “Кабинет по изучению еврейского языка, литературы и фольклора”.

Это наименование, как выяснилось в процессе деятельности “Кабинета”, абсолютно не соответствует содержанию и объему его работы; в структурном отношении эта институция является самостоятельной единицей, подведомственной наравне со всеми институтами непосредственно Президиуму АН УССР, проводит большую научную и научно- общественную работу в трех основных отраслях науки – язык, литература, фольклор и теперь ставится

вопрос об организации также отдела истории евреев. Что касается кадров, то если при организации Кабинета не было ни одного сотрудника с ученой степенью и званием, – то теперь в Кабинете имеется 1 член-корреспондент – доктор наук и восемь кандидатов наук (из общего количества 11 н. сотр.).

Название “Кабинет” как-то снижает это учреждение в глазах советской и внутриакадемической общественности, а также за границей, дает искаженное представление о масштабах и уровне научной еврейской работы в Советском Союзе (Кабинет – единственное в Советском Союзе научное учреждение по евр. культуре).

Это наименование дезориентирует государственные учреждения вне нашей Академии: не будучи в курсе дела (что Кабинет существует на правах института), эти учреждения иногда считают Кабинет подведомственным какому-нибудь институту и невольно ущемляют или пытаются ущемить, ограничить его в правах в отношении тех или других штатных единиц, тарификации сотрудников и т.п.

Считаем вполне назревшим вопрос о переименовании “Кабинета” в Институт еврейской культуры Академии наук УССР”.³⁹

Водночас із заходами по підвищенню статусу Кабінету йшла активна організація відділу історії євреїв. Навіть було запропоновано для затвердження його персональний склад: кандидати історичних наук О. Л. Моргуліс, Г. С. Левін, доктор історичних наук з Одеси С.Я.Боровой, а також історики Ю. І. Луков та Г. Л. Спектор, які мали вже готові кандидатські дисертації на теми з єврейської історії.

Здавалося, що Кабінет має прекрасні перспективи для розвитку, і ніхто не міг передбачати, що його історія наближається до кінця.

Після виходу горезвісних постанов з ідеологічних питань Кабінет почав відчувати певний тиск. Влітку 1948 р. Бюро Відділення суспільних наук АН УРСР ухвалило рішення про злиття відділів літературознавства й мовознавства. Співак змушений був звернутися до віце-президента Кіпріянова та до парткому з листом, де відстоював структуру Кабінету: “...1.Каждый из отделов Кабинета имеет объектом исследований совершенно самостоятельную отрасль науки в отличие от других научных учреждений Академии, отделы разрабатывают проблемы одной и той же науки.

2. Относительная малочисленность отделов есть следствие небольшого масштаба кабинета в целом (9 ст. н. с. , 2 м. н. с., 2 лаб.).

3. В Кабинете всего 3 отдела, сведение его к 2-м, из которых один разрабатывал бы проблемы разных наук, привело бы к уродливости структуры кабинета.

4. Из 3 заведующих отделами оплачиваются – 2, слияния не дало бы выигрыша”.⁴⁰

Лист закінчується проханням підтримати кабінет, але це виявилось марним.

Ще в 1942 р. Співак увійшов до складу Антифашистського єврейського комітету і брав участь у його роботі. В 1945 р., коли започаткована була “Чорна

книга”, у Кабінеті створили спеціальну комісію, яка відправила низку матеріалів для неї. Але вихід у світ останньої припинила кампанія проти космополітизму й рукопис був вилучений КДБ.⁴¹ Почалися репресії серед співробітників Комітету, а також і Кабінету. 13 січня 1949 р. були заарештовані І. Г. Співак, І. Г. Спектор, Ю. Б. Лойцкер, М. Я. Майданський, М. Ю. Межерницький та ін., а 26 січня наказом по Академії перестав існувати Кабінет єврейської культури як такий, що не виконує жодної суспільно-наукової роботи. Майно його було вивезене, частина книжок збереглася в фондах НБУ, картотеки загинули.⁴² Його організатор і директор І. Г. Співак помер у в'язниці 6 квітня 1950 р.

Так припинила своє існування остання сходознавча установа в Україні.

¹ Статут Української Академії наук у Києві. – К., 1919. Цит. за кн.: Історія Академії наук України. 1918–1923. – К., 1993. – С.167.

² В той час слово “жид” не мало зневажливого значення.

³ Лукин. В. К столетию образования Петербургской научной школы еврейской истории // История евреев в России: Проблемы источниковедения в историографии. Сб. науч. трудов. – СПб., 1993. – С. 26.

⁴ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.241. – Арк.7–8.

⁵ Більш докладно про перепетії боротьби Академії проти організації в її структурі кафедри Єврейської культури і за збереження гебраїстичної комісії див. в ст. Циганкова Е. Гебраїстична комісія ВУАН // Східний світ. – 1994. – №1–2. – С.151–160.

⁶ УАН до Укрнауки. Лист. від 27/XI 1926. // ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп.6. – Спр.5920. – Арк.148.

⁷ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп.6. – Спр.5920. – Арк.314–315.

⁸ Метри та структура. Кафедра Єврейської культури 19/I 1927 р. // ЦДА ВОВ України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.5920. – Арк. 164.

⁹ ВУАН до Наркома Скрипника 30/IV 1928 р. Доповідна записка // ЦДА ВОВ України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр. 697. – Арк.122–123.

¹⁰ Заремба О. В. Н. Штіф, як керівник радянських наукових установ // Єврейські наукові установи в Україні у 20-30 роки ХХ століття. – К., 1997. – С.30–63.

¹¹ ЦДА ВОВ України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.5920. – Арк. 22.

¹² ВУАН до Укрнауки. 17/XI 1926 р. // ЦДА ВОВ України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр. 5920. – Арк. 153.

¹³ ВУАН до Укрнауки. 17/XI 1926 р. // ЦДА ВОВ України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.5920. – Арк.153.

¹⁴ Там же. Арк. 153 об.

¹⁵ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 4371. – Особова справа Й. І. Ліберберга.

¹⁶ Витяг з протоколу, ч. 5 засідання Великої Президії Укрнауки від 29 січня 1927р. // ІР НБУ. – Ф.І. – Спр. 26372. – Арк. 11.

¹⁷ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5920. – Арк. 187.

¹⁸ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5920. – Арк. 179.

¹⁹ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5920. – Арк. 231.

²⁰ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 697. – Арк. 129.

²¹ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5920. – Арк. 235.

²² Там же. – Арк. 307.

²³ Выписка из протокола №42 заседания Главбюро Евсекции ЦК КП/б/У от 18/VI 27 г. // Там же. – Арк. 253.

²⁴ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 696. – Арк. 152.

²⁵ Черняк Й. Штіф Н. // Ді Голдене Кеит. - 1967. – №59. – С. 221. – Цит. за працею: Заремба О. В., Н. Штиф, як керівник радянських наукових установ // Єврейські наукові установи в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття. – К., 1997. – С. 51.

²⁶ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. Оп. 7. – Спр. 697. – Арк. 137, 201, 240.

²⁷ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 18. – Арк. 1.

²⁸ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 5920. – Арк. 241.

²⁹ ЦДА ВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 696. – Арк. 2–13.

³⁰ Могиланський М. М. – Полонській-Василенко Н. Д. Лист 24/VII 33 р. // ЦДА МЛІ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 12.

³¹ Архів Президії НАН України. Кабінет єврейської культури. Протоколи і хроніка. – Арк. 22.

³² Там же. – Арк. 7.

³³ ЦДА ГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2868. – Арк. 176.

³⁴ Архів Президії НАН України. – Особиста справа І. Г. Співака. – Арк. – 63– 64.

³⁵ Шолохова Л. М. Береговський – выдающийся исследователь еврейского фольклора // Єврейські наукові установи в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття. – К., 1997. – С. 87– 99.

³⁶ Дело по обвинению Береговского Арона-Мойши Янкелевича // ЦДА ГОУ. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36950 ФП. – Кор. 361.

³⁷ Архів Президії НАН України. Кабінет єврейської культури. – Арх. оп. №1. – Папка №5, за переліком 264.

³⁸ Співак натякає на ліквідацію ІЄПК, майже всі співробітники якого включно з директором Гороховим оголошені ворогами народу і репресовані.

³⁹ Архів Президії НАН України. – Кабінет Єврейської культури. – Арх. оп. №3. – Спр. №7, за переліком 528. – Арк. 68– 68 об.

⁴⁰ Архів Президії НАН України. – Каб. єврейської культури. – За арх. оп. №3. – Спр. №7, за переліком 136. – Арк. 19– 19 ою.

⁴¹ Оpubлікована в 1980 р. в Іерусалимі російською мовою.

⁴² Погребинская И. М. История еврейских научных учреждений на Украине (1919–1949) // Єврейські наукові установи в Україні 20-30-ті роки ХХ століття. – К., 1997. – С. 29.